

המדריך המלא לאירוסי ההיכל

משפחת האירוסיים מונה כ־300 מינים שונים. בארץ גדלים בטבע 16 מיני אירוס - כולם צמחים מוגנים. האירוס, הנחשב לאחד הפרחים היפים בעולם, מתגאה במגוון רחב מאוד של צורות וצבעים, ונפוץ בצמח בר או נוי. כל מה שרציתם לדעת על האירוסים

כתב וצילם: ד"ר אורי פרגמן-ספיר, מדען ראשי, הגן הבוטני האוניברסיטאי, ירושלים

האירוס נחשב לאחד הפרחים היפים והמוערכים בעולם. כבר בימי מצרים העתיקה הוא שימש לקישוט וגם כיום רבים עולים לרגל לאתרי הפריחה של האירוסים מכל המינים. האירוס הוא גם צמח גינה וגם פרח קטיף פופולרי ביותר ולכן אין זה מוזר כי האירוסים השתלבו באומנות בזמן העתיק - ממזרח אסיה ועד לאירופה. השם אירוס מופיע לראשונה במיתולוגיה היוונית ומציין את אלת הקשת בענן. משערים כי הפרח אירוס נקרא על שם אלה זו בשל רבגוניות הצבעים במינים השונים ולעתים קרובות אף באותו הפרח. אם תהיתם לגבי השם, איריס או אירוס, הרי שבעברית משתמשים במקרים רבים בשם אירוס, אם כי הוועדה לשמות צמחי הבר של האקדמיה ללשון העברית קבעה כי ניתן להשתמש גם בשם איריס.

משפחה צבעונית ומגוונת

הסוג אירוס שייך למשפחת האירוסיים (Iridaceae) ומונה כ־300 מינים שונים הנפוצים בכל חצי כדור הארץ הצפוני, מהמדבר ועד לביצות ולאזורים ממוזגים וקרים מאוד. בארץ גדלים בטבע 16 מיני אירוס - כולם צמחים מוגנים. האירוס מגוון ביותר בצורת הפרחים ובצבעיהם, בצורת העלים ואף במבנה השורשים או פקעת. רבים ממיני האירוס הם בעלי פרחים יפים ולכן תורבתו כצמחי נוי. מיני האירוס מחולקים לקבוצות משנה (סקציות) אשר לפי חלק מהחוקרים צריכות להפוך לסוגים בפני עצמם. לכולם פרח אופייני בעל שישה עלי עטיף - שלושה עלים חיצוניים ומופשלים (לעתים קרובות מפוספסים או מנוקדים) ושלושה עלי עטיף פנימיים זקופים. במרכז הפרח יש עמוד עלי המפוצל לשלושה סעיפים

קמורים - וכל סעיף נושא צלקת מלמטה וחופן אבקן אחד. לפרח האירוס יש בסך הכל שלושה אבקנים - תכונה המשותפת לכל בני משפחת האירוסיים. במשפחה זו ישנם כמה סוגים נוספים בעלי פרח דמוי אירוס, ביניהם צהרון, דיאטס, כרכום, רומולאה ועוד.

ניתן לומר שפרח האירוס המרשים נועד למשיכת חרקים. הוא מחולק לשלושה חלקים, לעתים קרובות אלה הן שלוש מנהרות המושכות חרקים הניזונים בהן מצוף ומאבקה, או כאלה המגיעים ללון בפרח.

אירוסי ההיכל (Section Oncocylcus)

אירוסי ההיכל מאופיינים בקנה שורש זוחל ומתפצל היוצר גושי צמחים. מקני השורש מתפתחים שורשים כלפי מטה ואגודות עלים דמויות מניפה כלפי מעלה. בחלק מאגודות העלים מתפתח גבעול זקוף ויחיד הנושא בקצה פרח אחד בלבד. הפרחים מעוגלים ועלי העטיף העליוניים שלהם יוצרים מעין היכל (מכאן שם הקבוצה) ואין בהם צוף. לפי חקירת ההאבקה שלהם על ידי יריב עברי, פרופ' אבי שמידע וד"ר יובל ספיר, הפרח של המינים הישראליים משמש כמקום לינה לילי של זכרי דבורים בודדים. הפרח הכהה (או הכהה חלקית) מתחמם בבוקר ומאפשר לדבורים לצאת לפעילות מוקדמת, יחסית לדבורים הלנות בקרקע שאינה מתחממת כך.

אירוסי ההיכל הם קבוצה של כ־60 מינים של מעונות יובשניים לאורך הסהר הפורה, מישראל וירדן ועד לקווקז ואף מזרחה משם. בארץ גדלים תשעה מינים, כולם מוגנים, נדירים ובעלי תפוצה צרה - ומכאן החשיבות הרבה של

אירוסים אביביים שאינם אירוסי היכל

אירוס ארס־נהריים (*Iris mesopotanica*) הוא צמח מרשים בעל פרחים גדולים. אוכלוסיות בר שלו נמצאות בחרמון והוא נפוץ בבתי קברות מוסלמיים - שם שותלים אותו. העלים ירוקים בהירים, מחודדים ועבים, ומהם מתפתחים באביב עמודי פריחה גבוהים (עד שני מטרים). גבעולי הפריחה מתפצלים ונושאים כמה פרחים. הפריחה באפריל (בחרמון הפריחה במאי-יוני).

אירוס ענף (*Iris pseudacorus*) הוא צמח בגובה 1.5-2.5 מטרים הגדל בביצות ובאגמים - בתוך המים או בשוליהם. העלים שלו דמויי חרבות ארוכות ונראים מרשימים כל השנה. באפריל מתפתחים מהם גבעולי פריחה מסועפים במקצת. הנושאים פרחים אחדים, גדולים וצהובים. בארץ זהו צמח בר נדיר מאוד של אזור עמק החולה.

אירוס הביצות (*Iris grant-duffii*) גדל בגושים קטנים במעונות מוצפים בחורף, והוא בעל קנה שורש קשיח וקוצני. העלים זקופים, סרגליים, לעתים מפותלים. הפרח יחיד, צהוב חיוור וקוטרו ארבעה עד שבעה ס"מ. עלי העטיף החיצוניים הם בעלי כתמים שחורים או פסים בלתי סדירים בחלק הפרוש, עם פסים עדינים בצד. זהו צמח נדיר מאוד בארץ, אוכלוסייתו הגדולה נמצאת בשמורת אירוס הביצות ליד חיספין בדרום הגולן, שם הפריחה מתרחשת בתחילת מרס. ממערב לירדן תוכלו למצוא את אירוס הביצות בפריחה בסוף פברואר, בעומדים קטנים בגליל התחתון (עמק בית נטופה) ובעמק יזרעאל (כפר יהושע וליד תל קשיש).

שימורם. רוב המינים גדלים במדבר ובחבל הספר או בשוליו. יוצא דופן הוא אירוס הארגמן של מישור החוף. בעבודת הדוקטורט של ד"ר מיכאל אבישי משנות השבעים התגלה כי המינים השונים של אירוסי ההיכל מכילאים בקלות זה עם זה ואף יוצרים בני כלאיים פוריים. אם כן, מבחינה ביולוגית, זהו מין אחד עם צורות

מקומיות. ממש כמו כלנית עם זני הצבע שלה. אולם בניגוד לכלנית, האירוסים נדירים ומופיעים באוכלוסיות מקוטעות השומרות לרוב על קומבינציה של צבע הפרח, צורת ועובי העלה ועוד תכונות. בחלק מהמינים מצא ד"ר יובל ספיר כי יש השתנות הדרגתית בהתאמה לשינויים גיאוגרפיים-אקלימיים והמינים אינם שונים באופן מובהק זה מזה. בימים אלו מתבצע מחקר גנטי-מולקולרי שיבהיר את היחסים בין המינים השונים ואז ניתן יהיה לפרסם עבודה חדשה שתמייין אותם מחדש.

אירוס הארגמן (Iris atropurpurea)

מהמפורסמים באירוסי הארץ, בעיקר משום שהוא גדל במישור החוף ובתוך אזורים עירוניים. אירוס הארגמן הוא צמח בגובה 25-40 ס"מ הגדל בגושים, בעל קנה שורש אדמדם ובעל שלוחות. העלים חרמשיים עד ישרים, צרים (רוחבם כחמישה עד שמונה מ"מ). הפרח מעוגל ומרשים, יחיד בקצה הגבעול, קוטרו שישה עד שמונה ס"מ וצבעו ארגמן עד כמעט שחור, עם גוון יין אדום בהשתקפות באור. עלי העטיף החיצוניים מופשלים למטה והם כהים במעט מעלי העטיף הפנימיים, שעליהם יש כתם שחור וזקן של שערות צהובות בעלות קצה כהה היוצאות מכתם בצבע צהוב.

אירוס הארגמן גדל בשטחי חול או חול-חמרה בחברת שיחי רותם המדבר, מתנן שעיר ושמשון סגלגל או בשטחים הנשלטים על ידי צמחים עשבוניים. זהו צמח נדיר ואנדמי למישור החוף, בין אשדוד לחוף הכרמל. הוא פורח במהלך חודש פברואר בשמורת פולג, בגבעות נס ציונה, בגבעת חומרה (בכביש המוביל לפלמחים) ואף בשמורת השיטה המלבינה באשדוד. מבין אירוסי ההיכל מין זה מקדים לפרוח והוא היחיד הגדל בעומק האזור הים תיכוני ולא באזור הספר. הוא דומה מאוד לאירוס ירוחם וקשה להבדיל בין שני המינים מעבר לשוני באזור התפוצה ובעונת הפריחה.

אירוס ארס־נהריים

אירוס ענף

אירוס הביצות

אירוס הארגמן

יש גם חידושים

שלוחות. מציאה זו חשובה מאוד היות והצמח כמעט ונעלם מהאתר שלו בדרום לבנון. אוכלוסיות נוספות של אירוס דומה מוכרות גם בהר של הבית בחרמון, אולם אלה לא הוגדרו סופית, סביר להניח כי גם הן יוגדרו כאירוס ווסט.

אירוס הדור (Iris lortetii)

אירוס הדור הוא אירוס ההיכל הפורח אחרון בעונה. זהו צמח בעל עלים זקופים דמויי חרב בצבע ירוק בהיר, רוחבם 15-20 מ"מ. הפרח ענקי, מרשים, קוטרו תשעה עד 12 ס"מ וצבעו ורדרד. עלי העטיף החיצוניים מופשלים מטה, מנוקדים בצפיפות ובעדינות וצבעם ורדרד-בז'. עלי העטיף הפנימיים זקופים, שבריים, מעורקים עדינות, וצבעם ורוד בהיר. על עלי העטיף החיצוניים יש כתם כהה ולידו זקן עם שערות בגוון צהוב על רקע ארגמן. אירוס הדור הוא צמח של מדרונות סלעיים-אבניים בקרקעות מנוקזות גירניות. הוא גדל בבתות, שיחיות, שולי חורש ושולי שטחי חקלאות מסורתית. צמח אנדמי ונדיר מאוד בארץ, הנפוץ באופן מקוטע בגליל ובשומרון. הוא פורח בחצי הראשון של אפריל באתרים מעטים בגליל העליון המזרחי (אזור אביבים-מלכיה), בשוליים המערביים של עמק החולה (בתל חצור הוא נשתל כנראה) ובמזרח השומרון הגבוה (ליד איתמר). בארץ תוארו שני זנים, זן הדור הגדל בגליל וזן שומרוני הגדל בשומרון שכמעט ואין הבדלים ביניהם. אוכלוסיית הגליל מאחרת בפריחה מעט לעומת אוכלוסיית השומרון.

אירוס ווסט (Iris westii)
לפני כעשרים שנים גילה מיכה לבנה, מורה, חוקר, מדריך ועורך ממעין ברוך, אוכלוסייה של אירוסים במורדות הר דובדבן בחרמון הגבוה, ברום של 2,020 מטרים. העלים של הצמח מאורגנים כמניפות וצורתם חרמשית, אולם מכיוון שלבנה ראה אותם רק לפני או אחרי הפריחה, הוא לא הצליח לזהות אותם. ב-2006 החליט לבנה לעלות לחרמון הגבוה כבר בחודש מאי, לפני שיא הפריחה, וכך מצא את האירוס בפריחתו. הוא צילם את הפרח ושלה את התמונות למומחים וכולם הסכימו כי צמח זה מאוד דומה לאירוס הנצרתי המוכר מהגליל ומהחרמון הנמוך, אולם ללא בדיקה יסודית קשה היה לקבוע זיהוי מוחלט. עוד באותו החודש עלו לבנה וד"ר פרגמן-ספיר (כותב שורות אלה) למדוד את הצמחים ולאסוף דגימות לזיהוי - באישור רשות הטבע והגנים כמובן. פרח אחד, בעל גבעול שבור, חולק לאיבריו השונים ויובש, נלקחה דגימת קני שורש ובסיוור נוסף בסוף יוני נדגמו הפירות של האירוס. לאחר בדיקה מעמיקה של הממצאים הוגדר הצמח על ידי מיכאל אבישי מהגן הבוטני האוניברסיטאי בירושלים כאירוס ווסט *Iris westii*, צמח שתואר על ידי הבוטנאי האמריקאי ג'ון אדוארד דינסמור משני אתרים בלבנון והיה מוכר עד היום רק משם. אירוס ווסט אכן דומה מאוד לאירוס הנצרתי, אולם מאופיין בעלים חרמשיים, זקים ומחודדים, פרחים בעלי גוון רקע ורדרד, חפים (זוג עלים מתחת לפרח) ארגמניים וקני שורש חסרי

אירוס ירוחם (Iris petrana)

אחת מאטרקציות הפריחה של צפון הנגב. אלפים עולים מדי שנה לשמורה המוקדשת לו - שמורת אירוס ירוחם (מצפון לירוחם) כדי ליהנות מיפי פריחתו. אירוס ירוחם דומה מאוד לאירוס הארגמן אולם בניגוד לו, עליו בדרך כלל חרמשיים וצבע הפרח אינו קבוע. הצבע השולט הוא ארגמן כהה,

פיינברון כי זהו מין זהה לאירוס שתואר מאדום בירדן (*Iris petrana*). אירוס ירוחם גדל בשטחי חול ולס במדבר למחצה, בחברת רותם המדבר, יפרוק המדבר ועוד. הוא נדיר ומופיע בכתמים בצפון הנגב המזרחי ברום של 400-550 מטרים, ומוכר מאזור חולות מישור ימין וממישורי הלס שבין ירוחם ודימונה. הפריחה במהלך חודש מרס.

אירוס הנגב (Iris mariae)

העדין והיפה, אולי, מבין אירוסי ההיכל. אירוס הנגב הוא צמח בגובה 20-40 ס"מ, בעל קנה שורש אדמדם ודק. העלים חרמשיים מאוד, אורכם כ-20 ס"מ ורוחבם ארבעה עד שישה מ"מ. הפרח סגול, נישא בודד על הגבעול וקוטרו כשבעה ס"מ. עלי העטיף החיצוניים מופשלים מטה, בעלי גוון חום-בז' ועליהם יש כתם שחור קטיפתי וזקן שחור בבסיס. עלי העטיף הפנימיים זקופים ובעלי גוון סגול אחיד. בניגוד לאירוס ירוחם, צבע הפרח באוכלוסיות אירוס הנגב אחיד למדי. זהו צמח של שדות חול ולס במדבר למחצה, ברום של 50-300 מטרים, אנדמי לנגב המערבי ולצפון סיני. הוא גדל בחברת שיחי רותם המדבר, בני שיח כמו מיני שמשון וגלעינון, וצמחים עשבוניים רבים נוספים. תוכלו ליהנות מיפי פרחיו בק"מ 133-135 בכביש המוביל לניצנה. הפריחה בדרך כלל בחצי הראשון של חודש מרס, אולם לעתים היא מקדימה לסוף פברואר או מאחרת לסוף מרס, כתלות במועדי הגשמים. יש לזכור שפריחת אירוס הנגב במדבר תלויה בכמות גשמים משמעותית.

אירוס הגלבע (Iris haynei)

המפורסם מבין אירוסי ההיכל. אירוס הגלבע בולט בגובה 35-50 ס"מ. קנה השורש עבה וחסר שלוחות. העלים דמויי חרב, אורכם עד 40 ס"מ, רוחבם שמונה עד 15 מ"מ. הפרח יחיד, מרהיב וריחני (לשאר אירוסי ההיכל ריח חלש או שהם חסרי ריח). קוטרו 10-12 ס"מ, צבעו סגול עד ארגמן, מפוספס-מנוקד בעדינות, וגובהו בדרך כלל גדול מרוחבו. עלי העטיף

החיצוניים הם בעלי כתם כהה ברור וזקן בעל שערות צהבהבות עד כהות על רקע כהה. אירוס הגלבע גדל בבתות מוארות על מדרונות סלעיים-אבניים. הוא מצוי מקומית בחלקו המזרחי של רכס הגלבע, נדיר ומופיע בכתמים לאורך מצוקי דרום הגולן ובצפון מזרח השומרון, עד אזור כוכב השחר. תוכלו ליהנות מפריחתו בחצי השני של חודש מרס. בקנה מידה ארצי זהו צמח אנדמי ונדיר מאוד. אוכלוסיית הגלבע מאופיינת בפרחים בהירים יחסית. בדרום צבע הפרח נעשה כהה בהדרגה. במזרח השומרון יש אוכלוסיות מעבר בין אירוס הגלבע ואירוס שחום שקשה להגדיר אותן בהיעדר הבדלים חדים בין שני המינים.

אירוס שחום (Iris atrofusca)

האירוס השחום דומה לאירוס הגלבע. הוא מאופיין בפרחים ריחניים, כהים יותר (ארגמניים עד שחורים), שגובהם שווה פחות או יותר לרוחבם. העלים בחלק מהאוכלוסיות חרמשיים ובשל צבע הפרחים הוא נחשב לאחד הפרחים ההדורים והמיוחדים בארץ. הוא גדל מצפון הנגב ועד למזרח יהודה ובעבר הירדן. נמצא אותו במדרונות סלעיים-אבניים ובצפון הנגב על גבעות קירטון ובמישורי לס. בית גידולו הוא בתות ספר ושדות חקלאיים בעיבוד מסורתי בגבול המדבר. הוא גדל לעתים קרובות עם נואית קוצנית, שלהבית קצרת-שיניים וצמר מפוצל. תוכלו ליהנות מפריחתו באמצע מרס בגבעות גורל וביער דודאים, צפונית לבאר שבע, ובסוף מרס ליד תל ערד.

אירוס נצרתי (Iris bismarckiana)

צמח מיוחד במינו המאופיין בפרחי ענק מנוקדים. האירוס הנצרתי הוא צמח היוצר מרבדי עלים שמהם יוצאים מעט פרחים. גובה הצמח 30-40 ס"מ. קנה השורש הוא בעל שלוחות דקות וארוכות. העלים רחבים (יותר מ-15 מ"מ), זקופים עד חרמשיים, וצבעם ירוק בהיר עד צהבהב. קצה העלה מעוגל ולא מחודד. הפרח עצמו ענק ומרשים, בעל שני גווניים, וקוטרו שמונה עד 12 ס"מ. עלי העטיף

החיצוניים מופשלים, מנוקדים ומפוספסים בצפיפות, ובעלי גוון ארגמן כהה. במרכזם יש כתם ארגמני ברור ובבסיס זקן עם שיער שחור. עלי העטיף העליוניים בהירים יותר, תכולים ומפוספסים-מנוקדים עדינות. אירוס נצרתי הוא צמח של מדרונות אבניים-סלעיים מנוקזים בבתות ספר, בשולי חורש וביער פארק, הגדל לעתים במדרונות קירטון יובשניים. תוכלו ליהנות מפריחתו במהלך חודש מרס. הוא נדיר בגליל העליון המזרחי (נחל דישון ורכס נפתלי), בגליל התחתון (הר יונה וגבעת המורה) ובחרמון הנמוך (מג'דל שמש). במספר אתרים בעמק החולה גדל האירוס הנצרתי ליד אתרים ארכיאולוגיים ולכן נחשד כי הובא לשם על ידי אדם. המין אנדמי לצפון ישראל ודרום לבנון ולאחרונה נמצא גם באתר יחיד בצפון ירדן.

אירוס הגולן או אירוס החרמון (Iris hermona)

אירוס הגולן דומה מאוד לאירוס הנצרתי ונבדל ממנו בכמה תכונות: קנה השורש חסר שלוחות, הצמח פורה יותר וגדל בגושים קטנים שמהם מתפתחים כמה עמודי פריחה (בנצרתי רוב מניפות העלים אינן מפתחות פרחים). הפרח נישא על גבעול גבוה יותר (40-80 ס"מ) ועל עלי העטיף הפנימיים יש לעתים כמה שערות מבפנים. אירוס הגולן הוא צמח של מדרונות ומישורים סלעיים-אבניים, בזלתיים. נופי הצומח שבהם הוא מופיע הם בתות ושטחים עשבוניים. הוא פורח בחצי השני של חודש מרס באזור צומת ציר המפלים, קשת ובמורדות רכס בשנית. שמו המדעי ושמו הנרדף העברי - אירוס החרמון - מטעה, כי הוא אינו גדל בחרמון.

ג'ון אדוארד דינסמור, בוטנאי אמריקאי שחיבר ופרסם קטלוג של צמחי ארץ ישראל בשנת 1912, תיאר אותו דרומית לקונייטרה, ממש באזור שבו נמצאות האוכלוסיות בגולן כיום. יש לשער כי דינסמור קרא לו אירוס החרמון על שמו של ההר המושלג הקרוב, שאותו ראה מהגולן.

אירוס נצרתי

החברה באירוס הגלבע

אירוס הדור

אירוס ירוחם